

МРНТИ 16.21.55

Е. Сайламқанқызы

Пекиндегі «Ұлттар» баспасы қазақ редакциясының қызметкері
(ҚХР, Пекин)

**ШӘМИС ҚУМАРУЛЫНЫҢ «БӨКЕ БАТЫР» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ
ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ШЫНДЫҚ**

Аннотация. Мақалада Шәміс Құмарұлының «Бөке батыр» романындағы тарихи және көркемдік шындықтың берілуі туралы сөз болады. Автор нақты тарихи оқиғаларды негізге ала отырып, романдағы берілуін, көркемдік астамықты, жазушының шеберлігін сөз етеді.

Тірек сөздер: роман, лексика, көркемдік, тарихи тақырып, зерттеу, жазушы.

Е.Сайламкановна

Сотрудник казахской редакции издательства «Нации» в Пекине
(КНР, Пекин)

**ИСТОРИЧЕСКАЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРАВДА В РОМАНЕ ШАМСИ
КУМАРУЛЫ «БОКЕ БАТЫР»**

Аннотация. В статье рассматриваются способы передачи исторической и художественной правды в романе Шамси Кумарулы «Бөке батыр». На материале исторических событий автор подробно анализирует художественные приемы.

Ключевые слова: роман, лексика, художественность, историческая тема, исследование, писатель.

E.Sailamkanovna

Employee of the Kazakh editorial office of the publishing house «Nation» in Beijing (China, Beijing).

**HISTORICAL AND ARTISTIC TRUTH IN THE NOVEL OF SHAMSI KUMARULY
«BOKE BATYR»**

Annotation. The article examines the ways of conveying the historical and artistic truth in the novel by Shamsi Kumarula «Boke batyr». Based on historical events, the author analyzes in detail artistic techniques.

Keywords: novel, vocabulary, artistry, historical theme, research, writer.

Біз бұл еңбегімізде еліміз әдебиетіндегі белді жазушылардың бірі Шәміс Құмарұлының «Бөке батыр» романын негіз етіп, өткен заманның әлеуметтік-эстетикалық көрінісі ғана емес, бүгінгі дәуірдің де философиялық көрінісі байқалатын тарихи шындық пен көркем шығарманың эстетикалық құнын арттыратын көркемдік фактор, ұлттың рухани тарихы саналатын көркемдік шындық мәселелерінің мәні, тарихи шығармалардың өміртанытқыштық рөлі жайында тоқтала келіп, тақырып арқауы болған «Бөке батыр» романындағы автордың Бөке жасаған дәуірдегі тарихи шындықты жеткізуде көркемөнер

тылсымына тән авторлық идея, кейіпкердің «мені», негізгі және қосымша сюжет, кейіпкер әлемі мен өмірбаяны, көркем шындық, кейіпкердің екіге жарылуы, астарлау, емеурін таныту, диалог, монолог, әсірелеу, шегініс, тарихи көркем ойды саралау, психологиялық тартыс, тұспалдау т.б. іспетті көркемдік әдіс-тәсілдерін қолдануы, сол арқылы көркем кеңістік, көркем уақыт, тарихи тұлға, кейіпкер кеңістігі сияқты көркем ұғымдарды екшей отырып, Бөке батыр өмірін абсолютті көркем шындық дәрежесіне қалай көтергендігіне ішкерілей талдау жасамақпыз. Өткен тарихымызға бағамдай қарасақ, бақ болып көрінген сорлы тағдырдың сан қилы тәлкегіне түсіп, отына күйсе де, ел намысы мен ұрпақ болашағы үшін алтын бастарын бәйгеге тігіп, өздерінен азуы алты қарыс дойыр күштермен айқасып, бірде толарсақтан қан кешіп, жанпидаға түссе, енді бірде жау шебінде атой салып, егескен дұшпанын тізе бүктіріп өткен кесекті ерлер әр елде, әр дәуірде өмір сүріп, кейінгі ұрпаққа өнеге болып келгенін аңғару аса қиынға соқпаса керек.

Халық тілінің ұшан-теңіз тереңіне бойлап, сөз маржанын теру, ондағы мың иірім құбылулар мен құлпыруларды нәзік игеру, жіп ұшын тауып, кәрі тарихтың шұбырынды іздерінен өткен заманның шындығын тани білу, енді бір кезек ой түбіне батып, сол ұдайы өзгеріп, сансыз құбылып отыратын сөз маржандарынан шеберлікпен пайдалана отырып, одан көз жауын алар сәулетті сарайлар тұрғызу бойында сарқылмас қайраты, жүрегінде түгемес дарыны бар талант иелерінің қолынан ғана келсе керек.

Ұлттық әдебиетіміздің арғы-бергі тарихын ақтарып отырмай-ақ, бертіңгі жаңа дәуір әдебиетіміздің басып өткен жолдарына сабырмен көз жүгіртер болсақ, ұлттымыздың тарихы туралы салмақтық ой қозғайтын, оқырманға кешегі ата тарихын таныстырып, көкейлерінде өшпес із қалдыратын, мәнер- машығы бөлек, танымдық-тәрбиелік мәні терең небір тартымды туындылар дүниеге келгенін байқаймыз. Әрине, тарихи тақырыпқа қалам тарту, тарихи шындық пен көркемдік шындықтың тігісін жатқыза оқырман жұртқа образбен жеткізіп беру, сөйтіп олардың жүрегінен жол табу – біздің бүгінгі таңдағы әдебиетіміздің және бір жетістігі деуге болады. Себебі тарихи шығармада сол өткен заманның әлеуметтік-эстетикалық көрінісі ғана емес, бүгінгі күннің де толғақты философиялық тұжырымдары жағатындығы табиғи.

Тарихи шығармалардың өміртанытқыштық мәні туралы сөз қозғаған кезде онда қазіргі рухани тіршілігімізге қағысты алуан түрлі мәселелер қамтылатынын ескеруіміз керек. Маселен, әйгілі жазушы Шәміс Құмарұлының «Бөке батыр», «Тұғырыл хан», «Көз жасы сарқылмайды», «Жарық дүние» т.б. романдары ұлттымыздың өткен тарихын шежірелі түрде баяндай отырып, оны қазіргі өмір құбылыстарына жанастыра суреттейді, сөйтіп, уақыт пен кеңістіктің шектемін бұзып, оқырманға шексіз эстетикалық ләззат бағыштайды. Сонда мұның өзі көркем шығарманың эстетикалық құндылығын арттыратын көркемдік тәсіл екенін аңғарасыз.

Тарихи тақырып қалам иесінен асқан парасаттылықты, салқын сабырлықты, шұрайлы тіл байлығын талап етіп қана қалмастан, тарихи шындыққа адал болуды және оны өзінің көркемдік әлеміне көтере отырып, образды түрде жеткізіп беруді талап етеді. Бұл жағына келгенде, Шәміс Құмарұлы өзінің ізденіштік қасиетімен көзге түседі.

Таяуғы жылдардан бері Шәміс және оның жасампаздық жетістіктері туралы зерттеулер еліміздің қазақ әдебиеттану саласында қуанарлықтай табыстарға қол жеткізгендігі баршамызға аян. Елдің іші-сыртындағы әдебиетші-сыншы мамандардың Шәміс қаламынан туған әңгімелер мен повестерге және басқа да жанрдағы шығармаларына беріліп жатқан бағалары мен айтылып жатқан сындары, сонымен қатар жоғары мектептерге арналған әдебиет тарихындағы байымдаулар осының жақсы куәсі болса керек. Десе де бұл зерттеулердің басым көпшілігі әдеби сын аясынан асып кете алмайды. Ал қаламгердің шығармаларындағы көркемдік бейнелеу шеберлігі, тарихи шындықтың көркемдік шындыққа көтерілу барысы туралы теориялық зерттеулер күні бүгінге дейін күн тәртібіне қойылмады.

Барлығымызға аян, Шәмис – реал тақырыптардан гөрі тарихи тақырыптарда көбірек қалам тербеп жүрген жазушы. Тарихи тақырып болғанда ел мүддесін жеке басының мүддесінен жоғары қойған, ұлттың тұтастығын сақтай отырып, атаның аманатын орындауды арман еткен, өздерінің аңызға айналған қилы-қилы тағдыры мен жанкешті қимылдары арқылы халық санасында тарихи тұлға ретінде сақталып қалған жаужүрек батырлардың жанқияр күрес жолы Шәмис шығармаларының негізгі тақырыбы болып келеді. Әрине, мұны жазушы тарихи шежіре ретінде баяндамайды, қайта әдебиеттің өз заңдылығы бойынша тарихи шындықтың ұшығын тауып, оны көркемдік шындықпен ұшпастыра отырып, өзінің көркемдік әлеміне көтере отырып бейнелейді.

Ендеше, бұл орайда «тарихи шындық деген не, көркемдік шындық деген не?» деген сұраулардың туындайтындығы табиғи. Әдебиетші маман немесе қарапайым оқырман арасында болсын, бұл екеуінің арақатынасы жайындағы талқы толастап көрген емес. Мұны өнер атаулының, соның ішінде сөз өнерінің табиғаты мен болмысын анықтау жолындағы танымдық-теориялық ізденісі деп түсінген жөн.

Олай болса, тарихи (өмірлік) шындық пен көркемдік (әдеби) шындықтың айырмасы қайсы? Тарихи шындық біткеннің бәрі көркемдік шындыққа айнала бере ме? Бұл сұраққа Қазақстанның белгілі ғалымы, академик Р.Нұрғалиев : «Тарихи шындық пен көркемдік шындықты қарама-қарсы қою – өнердің өресін кесіп, алдын тұйықтайтын жағ тенденция. Көркемдік шындық – жазушы қиялы арқылы екселген, сұрыпталған, идеологиялық мақсат тұрғысынан бейнеленген шындық. Бұл өмірлік шындықтың көшірмесі емес. Ол шашылып жатқан, араласып жатқан, жүйесіз, үзік-үзік құбылыстардың басын біріктіреді, соны сұрыптайды. Бұл орайдағы ең шешуші фактордың бірі – суреткер қиялы», – деп жауап береді. Демек, реал өмірдегі болмыс атаулы автордың субъектив сезіміне әсер етеді, жасампаздық сипаты басым осы бір ұшқыр қиял бейне тұқым түскен көктемгі егіс атызындай бүршіктей бастайды, біртіндеп көктеп, гүл ашады. Тағы бір сөзбен айтқанда, жазушы болған адам өз бойындағы барлық шеберлікті сарқа жұмсап, жаңағы өмірден көрген-білген оқиғаларын өзінің көркем шындық жөніндегі эстетикалық талғамына сүйене отырып суреттеп көрсетеді. Әдетте, әдебиет мамандары көркем шындық, тарихи (өмірлік) шындық мәселелерін көбінесе тарихи шығармаларға байланысты көбірек ауызға алады. Дегенмен тарихи шындық пен көркемдік шындық теориялары тарихи шығармалардың астар болмысын аңғартумен ғана шектелмейді, ол сонау бала кезінде қалай өсіп-жетілгенін бақылауға арналған қасиетті дүрбі іспетті оған қажетті шарттармен тікелей байланысып жатады.

Жалпы өнердегі, оның ішіндегі көркем әдебиеттегі бейнеленген батырлар тұлғасына зер салсақ, қаламгерлердің үлкен бір шоғыры ақиқат тарихта өмір сүрген тұлғаларға, олардың нақты өмір кешкен заманына көбірек үңілетінін аңғарамыз. Тарихи тұлғаның образын сомдау, бір жағынан, авторлар үшін көп ізденісті талап етсе, енді, бір жағынан, ел ішіндегі көнекөз қариялардың әңгімесі немесе ел жүрегінде жатталып қалған аңыз-әңгіме, жыр-шежірелер жазушы үшін таптырмас мол рухани қазына көзі есептеледі. Олар өз кейіпкерлерін сомдауға немесе уақиға желісін дамытуға, шеберлік танытып, сурет салуға, қысқасы, шығармаға қатысты материал атаулыны түгелімен қатпары мол, қыртысы қалың халық қазынасынан табады. Содан да болар, олардың кейіпкерлері халыққа етене жақын тұрады, өмірдегі тірі пенделер секілді оларды қасыңыздан көргендей боласыз, тіпті әуелі көз алдыңызда тұрғандай сезіледі. Ал мұндай шығармалардан халықтың арманы мен тілегі, мұраты мен мақсаты, қуанышы мен шаттығы, мұңы мен зары әр қырынан көрініп жататындығы және де табиғи. Айта берсек, оқырман жүрегінен жол табар, оларды имандай ұйытып, өзіне баурап көркем бейне жасауға да қалам иесі тек осы жолдар арқылы жетеді.

Біз тілге тиек етіп отырған Шәмис Құмарұлы болашақ романына материал жинау үшін жар құлағы жастыққа тимей, ондаған жыл бойы ел кезеді, көненің көзі саналатын қарттар-

ды тауып, олармен әңгіме-дүкен құрады, шаң басқан тарихтың қатпар-қалтарысына бойлап, өткен өмірдің дереккөздеріне үніледі, уақиға болған жерлерге барып, ол араның табиғатымен танысады. Жазушының бұл әрекеті жазушы Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясына материал жинауда: «Әлдеқашан бел асып кеткен керуеннің айдаладағы жұртына кешігіп жеткен жүргінші сөніп қалған от орнынан болмашы жылтыраған бір қызғылт шоқ тауып алып, оны демімен үрлеп тұтатпақ болды делік, романға материал жинаған менің халім де дәл сол әрекет сияқты еді. Мен қарт адамдардың көмескі жадында ұмыт болған көп нәрселерді қайта ойлатып, айтқызып алдым. Алпыстағы Әйгерімнің әжімді бетіне қарап, оның бір кезде Абайды тұтқындаған жас шырайы, ғажап сұлу жүзін «қалпына келтіруім» де әлгіндей еді», – деген сөздері оралады. Мұны ешқандай қоспасы жоқ, төл тәжірибеден туған жазушылық сыр деп түсінген жөн болар еді.

Бөке жайлы роман жазу үшін жазушының кез болған кедергілері мен тап болған қиындықтары аз болмаған көрінеді. Олай дейтініміздің себебі мақаланы жазуға даярлық үстінде жазушымен болған сұхбатымызда ол кісінің романды жазуға отырудың алдында арнайы сапарға шығып, Бөке, Шоке, Рабай, Мәнтыбай, Жаңғақ, Жәмила, Дәмежан, Лиу Жианжүн, Алғадай қажы қатарлы тарихи адамдар жайлы көп білетін көнекөз қариялармен, көкейі шежіре ақсақалдармен жата-жас-тана әңгімелескендігін, болашақ романда суреттелетін оқиғалардың өткен жері географиялық ортасын бірнеше рет көзден кешіргендігін, өмірде көзі тірі прототиптермен немесе оларды көре қалған адамдармен жолығып, олардың сол бір замандағы кескін-келбетімен, тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен еркін танысып, мольнан нақты материалдар жинағандығын аңғарғандай болды. Мысалы, романға материал жинауды автор өткен ғасырдың 70-жылдарынан бастағанға ұқсайды. Өз заманында Іледе Мұса Әбілқасым (руы – Есағасы молқы) деген адам өткен екен. Ол кісінің қолында араб графикасында жазылған сол заманның тарихи оқиғалары біршама толық баяндалған дерекнамалардың қолжазба нұсқасы сақталған. Осы қолжазба нұсқаны әйгілі тарихшы ғалым Нығмет Мыңжан ұлы кейін төте жазуға көшіріп, қайтадан аударып жазып шыққан. Қолына енді ғана қалам алып, тарихи тақырыптар жөнінде ізденіп жүрген жас жазушы 1977 жылдың өзінде сол шаң басып, өшкіндеген қолжазба нұсқаны қолына түсіреді. Енді бір кезек сонда жазылған деректер негізінде жазушы жапалы ізденіске түседі. Уақыттың жылжыуы, ұрпақтың алмасуы және түрлі саяси жағдайлардың тынымсыз өзгерісіне байланысты жабылып қалған тарихи шындықтың көзін дәл тауып ашу үшін ол батырдың кейінгі ұрпақ-тары қоныстанған Шинжианның жер-жерін аралайды, олармен жата-жастана әңгімелесіп, ата-бабалардың өткен тарихының сырына қаныға түседі. Бір жолғы сұхбатымызда жазушымыз: «Біздің ауылда Қасен деген қария болушы еді, ол кісі жас кезінде тоқымы құрғамаған, өткен ғасырдың алғашқы жарымында ел үркіп, Алтай қазақтары шығысқа қарай ауғанда сол ауған елмен бірге ат жалында жүріп Гансу, Чинхайды басып, Үндістан жерлеріне дейін барып қайтқан адам еді. Жарықтық көп әңгімесінің тиетін «Баяғда Бөке ауғанда...» деп ағытып алатын да, Бөке батырдың жорықтарын қиял-ғажайып ертегісіндей етіп бабына келтіре айтып отырушы еді. Бөке батыр жайлы алғашқы сөби таным сол Қасен ағамның әңгімесі арқылы менің бала жүрегімде біртіндеп жаттала бастаған еді...» – дейді. Осы бір шағын үзіндіден біз жазушының Бөке батыр туралы шығарма жазу туралы ойы тіпті арыдан басталғандығын, ол туралы бала кезінде естіген-білгендерін ондаған жылдар бойы жүрегінің түбінде сақтап, ойында әлдилеп тербеп, өзінің болашақ шығармасына тақырып етіп алғандығын, романның сәтті шығуы үшін ұзақ жылдар бойы арымай-талмай материал жинап, оларды баппен саралап, ұдайы жетілдіріп отырған қажырлы еңбегін айқын аңғарамыз.

Романдағы бас герой – Бөке – реал өмірде жасаған нақты адам. Романда Бөке және оның төңірегіне топтасқан жау өтінде бірге жүріп, бір нанды бөліп жеп, тұрмыс тауқыметін бірге тартқан кейіпкерлер арқылы сол дәуір-дегі Шинжиан қазақтарының шынайы тағдыры бейнеленген. Бейне автор бір сұхбатында айтқандай: «Біреулер Бөкенің кешірмесі толық

жазылмапты деген көзқарастар білдірді. Мен Бөкенің өмірбаянын жазып отырғамын жоқ, мен жазып отырған адам – Бөке әрі Бөке емес. Менің жазып отырғаным – бір халықтың бір дәуірдегі аянышты тағдыры». Бас герой Бөке – өз халқына кең қоныс, тынысты мекен іздеп, халқын феодал үстемдіктен құтқару үшін әуелі Тианшанның қарлы шыңынан түйемен асып, Тарым шөлінен еңдей өтіп, алдын тосқан қаһарлы Мәнчиң үкіметінің мұздай қаруланған жасақтарымен соғыса жүріп, адамға, малға төнген аштық пен ауру азабына төзе отырып, өзіне ерген елін бастап Тибет үстіртіне келіп қоныстанады. Ақыры үкіметтің қарулы қолының қуып келіп жаныштауында ұлы денесі Тибетте қалып, басы өзінің атамекені – Шіңгілге әкелініп жерленеді. Күллі дүниеде бір адамның ұлы денесі шалғай бір жерде қалып, басы тағы бір өңірге әкелініп жерленген мұндай аянышты шындық тым сирек болса керек. Міне, бұл – осы романдағы тарихи шындық. Бөкедей ел басшысын мұндай қорлыққа итермелеген нендей күш? Бұған жауапты романның өзінен табамыз. Романда Бөкенің Шонжы жеріне көшпекші болып, жиылған еліне айтқан мына сөздері оның не үшін елін бастап жылы орнын суытып көшпекші болған себебін ашып көрсетеді:

«Елімді, жерімді жеріп кеткелі отырғамын жоқ. «Әкеңнің басы бар ма?» дейтін әкемнің басы да осында. Төрт би төре Шонжыға бар дегенде халықтың қамы деп барып ем, мойны алыс жерде салт тұра алмадым. Бір күн болса да күркемде жатып, күн кешкім келді. Енді бірі – «сары ноктаның салығы» қыл бұраудай шыңғыртқан халықтың күйзелісіне жаным төзбеді. Бұрын бар молқы бір молқы атына салық төлеуші едік. Енді төрт молқы төрт есе төлейтін болдық. Папшаның бер жағындағы төрт би төреге салық төлеу деген де – жан алып, жан бергендей бір іс. Бара-бара қанша есеге барарын Алла біледі... Бір күн болса да салықты папшаға ғана төлеп, кеңіп отырғым келді. Қалағаның ер, қаламағаның қал. Еріктерің білсін, сендерді шақырғанда осыны алдарыңа салайын, ақылдасайын деп шақырдым. Қане, не айтасың жұртым? – деп тоқтады».

Міне, осы бекім – Бөке көшінің оталу нүктесі еді.

Романда автор сол тұстағы феодал үстемдіктің зілді текпісіне тап болып, олардың қорлығы мен мазағына ұшыраған, рухани жақтан азғындап, ұлттық намыстан мақұрым қалған, өз бастарының бейшара тірлігі үшін халқын саудалаудан арланбайтын, жоғарғы жік төрелердің алдында күйрығын бұлғақтатып итше еркелейтін ел ішіндегі жерлік ұлықтардың образын, әрқайсысының тек өзіне ғана тән сөз-әрекетін, іс-қимылын дәлме-дәл суреттеу арқылы сәтті жасай білген. Әсіресе, қазақ ішінде көп кездесіп отыратын күндестік, күншілдік, қызылкөз қызғаншақтық, алтыбақан алауыздық, қиоы кеткен берекесіздік тәрізді оғаш мінездер дәуірлік шындыққа сай әр кейіпкердің бойына шақтай нанымды берілген. Мысалы, романдағы Бөкені Жианжүн ордасына алдап шақырып, қапыда қолға түсірген кезінде Жианжүннің Бөкеге айтқан мына сөздеріне құлақ асайық:

«Бізге Алтайдан, Тарбағатайдан бірнеше жылдан бері бірқанша рет арыз келген. Оны папшаға мәлімдегеміз. Биыл папша бізге тіке бұйрық жіберіпті: «Тарбағатай мен Іледен басқа жерге мал бағуға болмайды, Үрімжі маңындағы қазақтар Тарбағатайға көшірілсін», – депті. Папшаның бұйрығы бойынша Тарбағатайға көшетін болдыңыз».

Осыдан кейін Бөке Жианжүнге өзінің бұрыннан сары ноктаның салығын төлеп келгенін, көшсе де, туған жері – Алтайға көшетінін, елін бастап Үрімжідегі үкіметтен жақсылық тілеп келгенін, Жианжүнге тіке салық төлеуге разы екендіктерін түсіндіреді. Алайда Бөкенің үстінен арыз көтерген басқа ұлықтардан әлдеқашан құлқыны толып болған Жианжүн тіптен қатуланып:

«Кесім сол – ертеңнен бастап сен және сенің қоластыңа бүкіл Алтай, Тарбағатайдан келіп қосылған барлық бұзылған қазақ Тарбағатайға көшесіндер!» – деп салады. Бұл жайт «Бөке бағыр» дастанында да:

Шыңжаңның орталығы Үрімжімен

Тілдесіп Алтайдан да шағым келген.

«Қазақ, дүңген, моңғұлмен жауласқан» деп,

Арызды арт-артынан қоя берген, –
деп жырланады.

Міне, осы секілді суреттеулерден біз сол тұстағы қазақ ішіндегі ұлықтардың кескін-келбетін және олардың Бөкеге болысқанды қойып, оған қастық сайлап отырғандығын айқын аңғара аламыз.

Романда Бөке түрмедегі кезінде Бадыма деген моңғұл азаматымен бір зынданға қама-лады. Бұл азамат та Бөкеге өзінің жалған жаламен зынданда қинау көріп жатқанын, Бөке батырдың атына бұрыннан қанық екенін айта келіп:

«Жерасты зынданда жатқан екеуміз ғана емес, біз сияқты ханзу, ұйғұр, тағы басқа ұлттардан ұсталған қылмыскерлер толып жатыр. Олардың әр құны екі жұбын екіден ажырғысынан қосақтап абақтыдан таңертең әкетіп, кешке қайтып айдап келеді. Аспаздың айтуынша, оларды базарға апарып, ажырғының желкесіндегі құлып салатын шынжырдан екеуін екі жаққа қаратып құлыптап, екеуінің екі аяғынан шынжырды кісендеп, екі жақтағы темір қазыққа қозғалмастай етіп құлыптайды екен. Шаштары желкесіне түскен мұндай үрейлі жандарды көріп, жұрт алыстан жандары ашып қарап тұратын көрінеді. Сол кезде осы екеуінің қасындағы бір шерік бұқараша киініп алып:

– Мына мүсәпірлерге қайырым етіндер, ақша тастандар, – деп дамылсыз айқайлайды екен. Қозғала алмай сіресіп отырған «қылмыскерлерге» жаны ашыған халық ақшаны олардың қасында жаюлы жатқан бұлға шамалары келгенше тастайды дейді. Күн бағарға таяғанда әлгі шерік ақшаны жиып алып, оларды қайта айдап әкеліп қамайды екен. Бізге беретін тамағын патша сөйтіп қайыр тілеп тапса керек..., – деп сыр шертеді.

Автор Бадыма образын ойдан жасайды, алайда сол тұста Бадыма секілді өзге ұлт азаматтары да кертартпа үкіметке, жергілікті төрелердің ауыр алманына қарсы болғандығы үшін нақақтан қолды болып, түрменің түбінде шірігендігі де – шындық. Автор өткен тарихи шындықтың ішкі астарын жете түсінгендігі сондай – осы ащы шындықты Бадыма образы арқылы оқырман алдына жайып салады. Сол арқылы феодалдық үстемдіктің, ауыр алмансалық езгінің тек қазақ ұлтының басына ғана емес, әр ұлт халқының басына түскен ортақ азап екендігін, мұндай езгіге тек Бөке, Бадыма секілді әр ұлт тізе қоса күрес жасағанда ғана жеңіске жете алатындығы астарлай көрсетіледі.

Сонымен, романдағы Бөке – бір қырынан алғанда, шығармадағы кең өрісті оқиғаның ұйытқысы болса, енді бір қырынан алғанда, өз халқын қуғын мен қырғыннан аман алып шығуға қарманған стихиялы күрестегі тарихи жеке тұлға. Оның қарсылық көрсету күресі – Бөкелер оянысының үстем таптар мен ұлтшыл зорекерлерге қарсы әдейі күресі болып қана қалмастан, Бөкелер басына тарихи жағдай зорлап кигізген ажырғы. «Қазақ ұлтының қысқаша тарихы» атты кітаптағы дерекке қарағанда: «Чиң үкіметі 1903 жылы (гуаншүйдің 29-жылы) бұйрық беріп, «қазақ ұлтының Іле, Тарбағатай жерлерінен басқа жерге мал бағуына болмайды» деп бекітеді. Десе де үкімет қазақ ұлтының жалғасты ел аударып көшуін тосуға шарасыз қалады. Шінгілде 100 үй Бөкенің басшылығында көшіп, Құтыби, Манас өңірлеріне келеді. Ішінде бір бөлігі Гансу-чинхайға дейін көшеді. 1908 жылы (гуаншүйдің 34-жылы) тибет уаны Чиң үкіметіне: «Қазақтар Шицаң өңіріне кіре бастады», – деп мәлімдейді. Бұл мәлімет сол тұстағы Бөке көшінің не үшін Тибетке көшіп кіргенін, үкімет пен жергілікті азулылардың туған топырағынан тыныш мекен бұйыртпай, ауа көшуге мәжбүрлеген тарихи шындығын тағы бір қырынан дәлелдеп береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Ұлттық энциклопедия – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл, ISBN 5-89800-123-9, II том